Samenvattend verslag van

‘De Vierde P: de politiek aan zet’

Een seminar over
People, Planet, Profit & Politics

Georganiseerd door Milieudefensie op 11 november 2005
van 10:00 - 14:00 uur in het Museon te Den Haag

MILIEU DEFENSIE

Handel kent grenzen!

Colofon

Verslaglegging: Sonja Hauet, met medewerking van Marijke Hoff
Eindredactie: Karim Maarek

Amsterdam, december 2005

© 2005, Milieudefensie

Campagne Globalisering & Milieu
Postbus 19199
1000 GD Amsterdam
www.milieudefensie.nl/globalisering

Servicelijn: 020 6262 620
e-mail: service@milieudefensie.nl

Het seminar 'De Vierde P de politiek aan zet' is tot stand gekomen mede dankzij financiële bijdragen van Novib, Hivos, het Ministerie van Buitenlandse Zaken en het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu.

Inleiding

Maatschappelijk verantwoord ondernemen is een bekend begrip, maar niet iedereen bedoelt er hetzelfde mee. De laatste jaren hebben veel bedrijven zelf gedragscodes ontwikkeld en ook de VN heeft regels opgesteld waaraan internationaal opererende bedrijven zich zouden behoren te houden. De discussie heeft zich inmiddels toegespitst op in hoeverre een maatschappelijke code via algemene richtlijnen bindend moet zijn. In die discussie nemen vele partijen deel, ook NGO's en bedrijven. De Nederlandse regering heeft bij monde van staatssecretaris Van Gennip van Economische Zaken een duidelijk standpunt, namelijk dat maatschappelijk ondernemen vrijwillig is, maar niet vrijblijvend. In die visie moeten NGO's en bedrijven in de publieke arena het geschil kunnen oplossen via het aangaan van dialogen met elkaar.

In maart dit jaar heeft Milieudefensie voor Worldwood, dat zaken doet in Birma en betrokken is bij illegale kap, een blokkade opgeworpen. Aan de directeur is toen de vraag gesteld waarom zijn bedrijf daar bleef in weerwil van zoveel openlijk verzet van zeer uiteenlopende organisaties en landen, inclusief de EU en de VS. Zijn antwoord was dat men de vestiging in Birma moreel verwerpelijk mocht vinden, maar dat deze niet illegaal opereert.

Affakkelen van gas is in Nigeria sinds 1984 illegaal, maar met een speciale vergunning en door het betalen van een boete kan het toch wel. Shell zegt aan die beide criteria te voldoen, terwijl het affakkelen van gas een ramp is voor mens en milieu.

Tijdens het seminar is aan de orde gekomen welke middelen er bestaan om dergelijke praktijken onmogelijk te maken. Daartoe werden vier beleidsopties voorgelegd aan twee workshops.

PROGRAMMA: De Vierde P: de politiek aan zet
Seminar People, Planet, Profit, Politics

op 11 november 2005 van 10:00 - 14:00 uur in het Museon, Stadhouderslaan 37, Den Haag

Milieudefensie organiseert samen met het Nederlandse MVO Platform een seminar over regelgeving voor bedrijven. Staatssecretaris van Economische Zaken Van Gennip zegt "vrijwillige regelgeving is niet vrijblijvend". Maar algemeen wordt onderkend dat vrijwillige initiatieven door bedrijven niet altijd garanderen dat er een maatschappelijk verantwoorde bedrijfsvoering plaatsvindt.

Wat?
We willen antwoorden proberen te vinden op de volgende vragen:
- Wat voor regelgeving hebben we nodig voor bedrijven die internationaal opereren?
- Wat kunnen politici doen om de problemen op te lossen?
- Kunnen politici en NGO's elkaar ondersteunen?

Wie?
Het seminar is bedoeld voor politici. Daarnaast zullen andere beleidsmakers, wetenschappers en NGO's hun kennis en ervaring inbrengen.

Hoe?
Het programma van het seminar is als volgt.

Plenair

9:30 – 10.00	Ontvangst
10:00 – 10:15	Welkom door Anne van Schaik, campagneleider Milieudefensie Introductie door dagvoorzitter Natascha Kuit *Korte introductie van de belangrijkste issues en een overzicht van de dag*
10:15 – 10:45	Dr. Lucky Akaruese, Nigeria, Universiteit Port Harcourt *Nederlandse bedrijven en vrijwillige regelgeving vanuit Nigeriaans perspectief*
10:45 – 11:05	Meena Raman, voorzitter Friends of the Earth International netwerk *Hoe ziet het ideale MVO-beleid van de Nederlandse overheid eruit in 2025? Perspectief van Friends of the Earth International*

Workshops

11:15 – 12:30 Workshops

<u>Workshop Ketenverantwoordelijkheid</u>
- Mr. Serge Bronkhorst, juridisch adviseur Internationaal Recht, Bronkhorst International Law Services (Interview)*Wat is extraterritorialiteit in wetgeving? Is dit een utopie? Zijn er mogelijkheden voor extraterritoriale wetgeving?*
- Ir. Wolfgang Richert, consultant AIDEnvironment (Interview)
  Aanknopingspunten voor de Nederlandse situatie. Algemene zorgplicht en een Nederlandse aanvulling op de EU-richtlijn milieu-aansprakelijkheid, mogelijkheden voor het bedrijfsleven?
- Discussie en conclusies

<u>Workshop Financiële sector</u>
- Myrthe Verweij, inhoudelijk medewerker Milieudefensie
  Verduurzaming van de financiële sector tot nu toe. Cases en gedragscodes uit de palmolie- en houtsector.
- Jan Willem van Gelder, onderzoeksbureau Profundo
  Wettelijke mogelijkheden bij maatschappelijk onverantwoorde transacties, o.a. Wet toezicht kredietwezen.
- Discussie en conclusies

12:30 – 13:00 Lunch

Plenair

13:00 – 14:00 Conclusies uit de workshops en debat politici, met mevrouw Corien Jonker (CDA) en de heer Paul de Krom (VVD), Sander van Bennekom (Novib) en Anne van Schaik (Milieudefensie).

Lucky Akaruese werkt aan de universiteit van Port Harcourt, Faculteit Filosofie. Hij was de voorzitter van het *Committee for the Defense of Human Rights* en afdelingsvoorzitter van de *Academic Staff Union of Universities*. Akaruese komt uit de Delta State in de Western Niger Delta en is lokaal actief op het gebied van olie, milieu en democratie. Hij werkte daarbij samen met Ken Saro-Wiwa.

Serge Bronkhorst studeerde Internationaal Recht aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Vervolgens werkte hij als *Legal Adviser* voor het Netherlands Committee for IUCN- the World Conservation Union. Tegenwoordig heeft hij zijn eigen adviesbureau op het gebied van internationaal recht, Bronkhorst International Law Services.
Hij onderzoekt en adviseert verschillende instituten/instanties op gebied van internationaal milieurecht en mensenrechten, is universitair docent voor de Erasmus Universiteit Rotterdam en de Universiteit van Amsterdam, hij vervaardigt studiemateriaal voor studie/cursus internationaal publiekrecht en is Juridisch Adviseur voor het Institute for Envirosecurity te Den Haag.
Hij is gespecialiseerd in Internationaal milieurecht, milieu en veiligheid (envirosecurity) en aansprakelijkheid van bedrijven op basis van internationaal recht.

Jan Willem van Gelder is ontwikkelingseconoom en oprichter van economisch onderzoeksbureau Profundo. In opdracht van milieu- en ontwikkelingsorganisaties en overheden analyseert Profundo mondiale handels- en financieringsstromen in sectoren als bosbouw, agribusiness, pulp en papier, olie en gas, en mijnbouw. Daarnaast toetst Profundo bestaand overheidsbeleid gericht op het bevorderen van maatschappelijk verantwoord ondernemen aan de praktijk, en ontwikkelt het voorstellen voor een effectiever beleid.

Natascha Kuit, journalist/presentator, programmamaker, presentator en politiek verslaggever heeft eerder gewerkt bij radioprogramma's als Met Het Oog Op Morgen en Tros-Kamerbreed en op de TV bij RTL Nieuws en Buitenhof. In Voor je Kiezen voelde ze negen landelijke lijsttrekkers aan de tand tijdens de aanloop naar de verkiezingen in januari 2003.

Meena Raman is voorzitter van Friends of the Earth International en *Secretary General* van Friends of the Earth Malaysia. Na haar rechtenstudie zette ze het eerste advocatenkantoor voor algemeen belang op in Maleisië. Gedurende twintig jaar is zij al betrokken bij de Maleisische milieuproblematiek. Zij helpt inheemse en lokale bevolkingsgroepen in verband met landrechten, biodiversiteit en natuurlijke hulpbronnen. Zij was een van de oprichters van E-LAW, een wereldwijd netwerk van advocaten op het gebied van milieu.

Wolfgang Richert studeerde als milieukundige aan de TU Berlijn en de Universiteit Wageningen. Consultant AIDEnvironment milieukundige met speciale belangstelling voor internationale natuurbeschermingsvraagstukken en beleidsonderzoeker en adviseur internationaal bossenbeleid.

Het MVO Platform
Amnesty International - CLAT Nederland - CNV - Consumentenbond - Cordaid - COS NL - Disk - Evert Vermeer Stichting - FairFood - Fair Trade - Fair Wair Foundation - FNV Mondiaal - Goede Waar & Co - Greenpeace NL - Hivos - HOM - ICCO - IRENE - Landelijke India Werkgroep – Landelijke Vereniging voor WereldWinkels - Milieudefensie - Nederlands Comite - IUCN - NiZA - Novib - Pax Christi - Plan Nederland - Simavi - SKO - SNV - SOMO - Stichting Max Havelaar - Stichting Natuur en Milieu - VBDO - Wemos – Zuid-Noord Federatie

Verslag 'De Vierde P: de politiek aan zet'

Seminar People, Planet, Profit & Politics
11 november 2005 van 10:00 - 14:00 uur in het Museon, Stadhouderslaan 37, Den Haag

Waar gaat het vandaag om?

Anne van Schaik (campagneleider Milieudefensie) heet iedereen van harte welkom. Deze dag is door Milieudefensie samen met het MVO-Platform georganiseerd.

Maatschappelijk verantwoord ondernemen is een bekend begrip, maar niet iedereen bedoelt er hetzelfde mee. De laatste jaren hebben veel bedrijven zelf gedragscodes ontwikkeld en ook de VN heeft regels opgesteld waaraan internationaal opererende bedrijven zich zouden behoren te houden. De discussie heeft zich inmiddels toegespitst op in hoeverre een maatschappelijke code via algemene Richtlijnen bindend moet zijn. In die discussie nemen vele partijen deel, ook NGO's en bedrijven. De Nederlandse regering heeft bij monde van staatssecretaris Van Gennip van Economische Zaken een duidelijk standpunt, namelijk dat maatschappelijk ondernemen vrijwillig is, maar niet vrijblijvend. In die visie moeten NGO's en bedrijven in de publieke arena het geschil kunnen oplossen via het aangaan van dialogen met elkaar.

Spreekster licht dit toe met twee casestudies. In maart dit jaar heeft Milieudefensie voor Worldwood, dat zaken doet in Birma en betrokken is bij illegale kap, een blokkade opgeworpen. Natuurlijk gaat het er ook om dat het bedrijf voorbij gaat aan de schending van de mensenrechten aldaar. Aan de directeur is toen de vraag gesteld waarom zijn bedrijf daar bleef in weerwil van zoveel openlijk verzet van zeer uiteenlopende organisaties en landen, inclusief de EU en de VS. Zijn antwoord was dat men de vestiging in Birma moreel verwerpelijk mocht vinden, maar dat deze niet illegaal opereert.
Als tweede voorbeeld noemt zij het affakkelen van gas in Nigeria wat sinds 1984 illegaal is, maar met een speciale vergunning en door het betalen van een boete wel kan. Shell zegt aan die beide criteria te voldoen, terwijl het affakkelen van gas een ramp is voor mens en milieu.

Vandaag is aan de orde welke middelen er bestaan om dergelijke praktijken onmogelijk te maken. Daartoe worden vier beleidsopties voorgelegd aan twee workshops. Daaraan voorafgaand zullen twee sprekers uit Nigeria en Maleisië, respectievelijk Dr. Lucky Akaruese (Universiteit Port Harcourt) en Meena Raman (voorzitter Friends of the Earth International) vertellen over de misstanden in hun landen en hoe die tegemoet dienen te worden getreden. Daarna wordt het gezelschap opgedeeld in twee groepen, de workshops Ketenverantwoordelijkheid en Financiële sector. De bijeenkomst wordt besloten met een plenair debat aan de hand van drie stellingen.

De **voorzitter** (Natascha Kuit, voormalig journalist/presentator) licht nader toe dat de bedoeling van deze dag is om in alle openheid samen met de aanwezigen de mogelijkheden om iets te doen aan gesignaleerde misstanden bij het functioneren van internationale bedrijven te onderzoeken. Iedereen die met een e-mailadres op de presentielijst staat, krijgt een verslag van deze bijeenkomst. De eerste spreker is vooral gevraagd in te gaan op de noodzaak tot regelgeving.

Twee voordrachten over de praktijk in het buitenland

Lucky Akaruese (University of Port Harcourt, Nigeria) begint met het verhaal van zijn vriend Ken Saro-wiwa, na wiens dood 10 jaar geleden hij bad om een Armageddon voor Nigeria. Zelf had hij tot 1993 geen interesse voor milieu, alleen voor de politieke onderdrukking.

Saro-wiwa was als eerste bekend met de milieuproblematiek. Met name Shell, maar ook andere oliebedrijven, voelde zich beledigd door hem en deed er alles aan om hem te dwarsbomen. Hij werd gearresteerd en over de grens gedumpt door een regering die zich door Shell gesteund wist en uiteindelijk geëxecuteerd. Ondertussen had hij wel de milieuvervuiling en de arrogantie van de olie-industrie op de agenda gezet, vooral m.b.t. de lokale bevolking, die leidden tot een soort nieuwe kolonisatie van Nigeria.

Nigeria heeft geen verantwoordelijke regering en is volgens Amnesty International het een na meest corrupte land ter wereld. Deze regering geeft corporaties 'loopholes' voor hun wijze van opereren, waarbij hij het voorbeeld geeft van het uitstelgedrag in het beleid tegen affakkelen. Hij definieert de situatie in de Nigerdelta als 'genocidaal' door de veelheid aan pijpleidingen, olievervuiling, brandende olieputten, de oneindige uitstoot van giftige gassen zoals koolmonoxide, -dioxide en ammoniak, die zure regen veroorzaakt waardoor vegetatie en ecosystemen verwoest worden en het milieu uitgeput raakt. Daarmee wordt het levensonderhoud, de gezondheid en geest van de bevolking in olierijke gemeenschappen verwoest. De regering doet niets om bedrijven te beteugelen, alleen NGO's, zoals Friends of the Earth, ondersteunen bevolkingen in hun strijd. Nigeria is langzamerhand veranderd in een grote gaskamer, een langzame dood van de bevolking tot gevolg hebbend.

Vervolgens geeft hij de definitie van genocide van de VN in 1948, waarin het opzettelijk veroorzaken van een conditie zoals boven vermeld als genocide beschreven is. Wereldwijd zouden standaarden gelijk moeten zijn en bedrijven ter verantwoording geroepen moeten kunnen worden.

Als Nederland wetten opstelt om deze bedrijven te reguleren zal dat voor de gehele mensheid van betekenis zijn.

De **voorzitter** bedankt Lucky Akaruese voor zijn bevlogen verhaal en zijn indringende oproep aan Nederland.

Wolfgang Richert (consultant AIDEnvironment) brengt naar voren dat een van de veel gehoorde argumenten tegen bindende regels in Westerse landen is dat die landen niet het recht hebben te interveniëren in landen elders in de wereld; dat die landen zichzelf (fatsoenlijk) moeten besturen en zelf maatregelen dienen te nemen wanneer buitenlandse bedrijven schadelijk opereren.

De **voorzitter** vat zijn antwoord kort samen. Als grenzen van humaan handelen zover worden overtreden dat men van genocide kan spreken het eigenlijk heel gebruikelijk is dat de internationale gemeenschap ingrijpt, zoals ook in bijvoorbeeld Irak is gebeurd.

Margreet Simons (Consumentenbond) vraagt of er in de afgelopen tien jaar geen veranderingen zijn op te merken in de wijze van bedrijfsvoering van Shell. De Consumentenbond heeft onlangs onderzoek gedaan naar de verschillen in beleid van oliemaatschappijen, om de consumenten voor te lichten ten behoeve van hun keuze waar te tanken. De verschillen bleken slechts gradueel te zijn. Zelfs het best presterende bedrijf voldoet nog niet voor de helft aan de verwachtingen die tevoren waren geformuleerd.

De **voorzitter** concludeert uit het antwoord van Lucky Akaruese dat er weinig positieve ontwikkelingen zijn te melden en dat is dan nog als een understatement geformuleerd.

Arianne van Marwijk (adviseur bij het ministerie van Buitenlandse Zaken) vertelt dat het ministerie met Shell in gesprek is over publiek-private partnerschappen, met name ten behoeve van hiv/aids waarbij het streven is Shell over te halen om voor hun werknemers in Afrika programma's op te zetten voor preventie en behandeling van aids. Dat geldt ook voor Shell in Nigeria. Zij is benieuwd naar de mening van Lucky Akaruese daarover en of dat een opstap kan zijn naar verdergaande samenwerking.

De organisatoren van deze dag vraagt zij waarom het bedrijfsleven, en met name Shell, hier niet is, want zij zou willen weten hoe Shell zelf op het verhaal van Lucky Akaruese reageert. Zij heeft van Shell vernomen dat het bedrijf wel degelijk een omslag heeft gemaakt en zich niet meer kan permitteren deze geluiden naast zich neer te leggen omdat die hun marktpositie teveel aantasten. Is dat alleen maar p.r.?

Zoals waarschijnlijk bekend geeft Nederland aan 36 landen structurele hulp ten behoeve van armoedebestrijding. Daar zit Nigeria niet bij vanwege de enorme corruptie in dat land. Onlangs heeft minister Van Ardenne in de Kamer bepleit in ieder geval een deel van de schuld van Nigeria kwijt te schelden. Daar was de Kamer faliekant tegen. Zou een structurele relatie met Nigeria helpen om met het land in dialoog te geraken en zou de Nederlandse overheid meer in zo'n land moeten zitten om gewenste resultaten te behalen of is het juist goed ervan weg te blijven vanwege de enorme corruptie en zo druk uit te oefenen ten gunste van een beter bestuur?
Anne van Schaik antwoordt dat deze dag het begin vormt van een traject. Milieudefensie wil dat er regels worden gesteld voor het bedrijfsleven. Milieudefensie gaat tevens de discussie aan met Shell. Op 8 december aanstaande zijn er onderhandelingen met Shell. Het was niet de bedoeling vandaag al Shell in de zaal te hebben en vervolgens de hele dag over Shell te praten.
Lucky Akaruese stelt dat er meer Nigerianen dood gaan door milieuvervuiling, die onder andere leidt tot ernstige vervuiling van (drink)water, dan door aids.
De **voorzitter** brengt naar voren dat de vraag vooral was of dergelijke projecten als een goed begin kunnen worden beschouwd of niet.
Lucky Akaruese blijft benadrukken dat regelgeving noodzakelijk is.

De **voorzitter** introduceert de tweede spreker.
Meena Raman (voorzitter Friends of the Earth International) 0begint met de vraag hoe Nederland eruit zal zien in 2015 en levert commentaar op de problemen die er zijn, zoals in Nigeria, om de grote multinationale bedrijven te bestrijden.

Ze stelt dat 51 van de 100 grootste economieën ter wereld multinationals (transnational corporations of TNC's) zijn en 200 van de grootste TNC's zijn bijna 2 keer zo rijk als 4/5 deel van de wereldbevolking, terwijl ze meer dan 50% van de vervuiling veroorzaken. Waar komt die macht vandaan? Ze verbergen zich achter de sluier van de corporatie. Hun aandeelhouders dragen slechts algemene, geen persoonlijke verantwoordelijkheid. Gebruikte logica: corporaties zijn opgezet om winsten te maximaliseren, niet om voor mensen te zorgen. Terwijl er in de negentiger jaren bij regeringen behoefte bestond aan meer controle over TNC's, spraken de VS een veto uit over een poging daartoe door de VN. Reguleren van investeringen heeft meer te maken met druk op regeringen om investeringen juist te vergemakkelijken.

Haar eigen betrokkenheid bij TNC's begon door de macht van één van de producenten van babyvoeding, Nestlé, waardoor vele moeders hun eigen melk vervingen door met besmet water verdunde babyvoeding, als gevolg waarvan veel zuigelingen stierven. Ze ging helemaal naar de VN voor een gedragscode voor babyvoeding. Als andere voorbeelden noemt zij de bestrijdingsmiddelen die in rijke landen verboden zijn, maar wel geëxporteerd (mogen) worden naar arme landen en tabaksfabrikanten die anders dan in het Westen, ongelimiteerd reclame mogen maken. Investeringen volgen vanzelf. Zij haalt nog meer voorbeelden aan, zoals de autofabrikant Mitsubishi die omdat het in Japan verboden is een bepaald tinprocédé te gebruiken dit dus maar naar Maleisië bracht en radioactief afval dumpt bij huizen waardoor er veel leukemie voorkwam. Regeringen beschermen de investeerder en arresteren degene die protesteert.

Wat is nodig? Corporaties moeten gereguleerd worden, zelfregulatie is onvoldoende. TNC's hebben de verantwoordelijkheid gevaarlijke processen en producten niet te exporteren. Het gastland moet corporaties verantwoordelijk houden, maar ook kan de Nederlandse regering, bijvoorbeeld in het geval van Shell, een exportverbod uitvaardigen. De VN Conventie voor Mensenrechten heeft recent normen vastgelegd voor respect bij grote bedrijven voor sociale, economische en andere mensenrechten. Lokale protesten dienen gehoord te worden bij alle aspecten van investeringen. Nu verbiedt de Maleisische regering het vormen van vakbonden bij de informatie-industrie, hun 'Silicon Valley'. De enige bescherming bieden dus internationaal verplichte afspraken zoals gepropageerd in Johannesburg.

Wat nodig is, is dus een combinatie van lokale regulering en internationaal bindende regelgeving geïnitieerd door de moederlanden van TNC's.

Marieke Kragten (HIVOS) bedankt voor de inspirerende presentatie. Er was sprake van regelgeving door de Nederlandse regering voor TNC's. Daarbij zijn de praktijken van Nike interessant. Nike heeft contracten met verschillende bedrijven in Indonesië en stelt vervolgens niet verantwoordelijk te zijn voor wat die bedrijven doen, want die zijn niet van Nike. Zij vreest dat dergelijke redeneringen gebruikelijk zijn. Daarnaast vraagt zij naar de mening van Meena Raman over de Rondetafel over Palmolie. Het lijkt spreekster een heel goed voorbeeld van zelfregulatie. Het is een initiatief van verschillende 'stakeholders' in een bedrijfsveld die proberen tot gedeelde criteria te komen.
Paul de Clerck (campagnecoördinator van Friends of the Earth International) zegt dat dit een van de discussiepunten bij de OECD-Richtlijnen is. De ontwikkeling gaat de verkeerde kant op, want het zijn vrijwillige Richtlijnen voor multinationals. Er zijn cases bij de OECD naar voren gebracht waarbij overtreding van de Richtlijnen aan de orde werd gesteld. Sommige van die gevallen waren gerelateerd aan de productieketen en het onder subcontract nemen van andere bedrijven. In de meeste van die gevallen redeneerde de OECD of het nationale contactpunt dat er geen investeringsrelatie bestond zodat de Richtlijnen van de OECD niet van toepassing waren op de 'subcontractors' en dat is precies het probleem met die Richtlijnen.
De **voorzitter** sluit dit deel af en roept iedereen op aan te schuiven bij de workshop waarvoor hij of zij zich eerder heeft opgegeven.

Workshop Ketenverantwoordelijkheid

De **voorzitter** (Natascha Kuit) vertelt dat Serge Bronkhorst (juridisch adviseur Internationaal Recht, Bronkhorst International Law Services) vooral zal ingaan op de vragen: wat is extraterritorialiteit in wetgeving; is dit een utopie en zijn er mogelijkheden voor extraterritoriale wetgeving. Wolfgang Richert (consultant AIDEnvironment) zal zich concentreren op: aanknopingpunten voor de Nederlandse situatie; algemene zorgplicht en een Nederlandse aanvulling op de EU-Richtlijn Milieuaansprakelijkheid; en de mogelijkheden voor het bedrijfsleven in dat verband.
Zij vraagt Serge Bronkhorst naar de huidige stand van zaken.
Serge Bronkhorst stelt dat ervan uitgaande dat het mogelijk moet zijn in Nederland een rechtszaak te voeren tegen een Nederlands bedrijf dat in een derdewereldland een milieuvervuilende of mensenrechtenschendende activiteit pleegt, dan wel daarbij is betrokken, er twee problemen opdoemen. Ten eerste is de Nederlandse rechter niet altijd bevoegd, maar bij een Nederlands bedrijf dat hier is opgericht is dat geen probleem. Ten tweede past die rechter niet altijd het Nederlands recht toe omdat hij soms bijvoorbeeld verplicht is, als in het geval van Nigeria, buitenlands recht toe te passen. Dat is niet altijd gunstig. De eisende partij is meestal slecht op de hoogte van dat buitenlandse recht en het is moeilijk in te schatten hoe dat zal uitpakken. Het is mogelijk dat er binnen dat recht geen sprake is van een onrechtmatige daad. Dan is er alleen een aanpak mogelijk wanneer er internationale normen van toepassing zouden zijn.
De **voorzitter** brengt naar voren dat daar in VN-verband over is gesproken, maar dat die normen weer van tafel zijn verdwenen. Zijn er nu nieuwe ontwikkelingen dienaangaande?
Serge Bronkhorst antwoordt dat die ontwikkelingen gaande zijn. De OECD-Richtlijnen zijn heel interessant, maar niet bindend. Dat wil overigens niet zeggen dat die geen rol kunnen spelen in een rechtzaak. Binnen de "UN-subcommission for human rights" is David Whitebrod (notulist: dit blijkt bij navraag John Ruggie te zijn) bezig met het formuleren van de UN-normen op het gebied van mensenrechten voor multinationals. Dat zou eventueel op termijn een verdrag kunnen worden.

Met een voorbeeld licht hij toe hoe de OECD-Richtlijnen kunnen werken. Stel dat Shell zich daaraan in een officieel document committeert. Dan zou de rechter daarin een

aanleiding kunnen vinden te zeggen dat Shell daarmee beloften heeft gedaan aan de consumenten.
De **voorzitter** vraagt of het bij de rechter voldoende is te verwijzen naar Richtlijnen en normen die bedrijven in toenemende mate zelf opstellen.
Serge Bronkhorst zegt dat die alleen aanvullend kunnen worden gebruikt aan een keiharde norm die geschonden moet zijn en waaruit aansprakelijkheid voortvloeit. Helaas is er nog maar weinig voorbeeldmateriaal, hier noch elders. In het Verenigd Koninkrijk zijn enkele zaken geweest en in de VS veel meer, maar daar bestaat een speciale wet, namelijk de Alien Tort Claims Act waardoor de Amerikaanse rechter bevoegd is om geschillen te horen waar een multinational van welke oorsprong dan ook bij betrokken is en dan moet er sprake zijn van heel grove schendingen van het internationaal recht. Dan gaat het om slavernij, dwangarbeid en marteling. Milieuvervuilingzaken zijn daar al een paar keer mislukt omdat die niet onder de zware normen van het internationaal recht vielen. Het is de vraag of Nederland zo'n wet moet willen hebben. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens biedt in het algemeen evenmin soelaas, want daarin staat ook de vrijheid van meningsuiting en dat is geen toepasbaar recht in dezen.
Margreet Simons (Consumentenbond) wijst erop dat er wet- en regelgeving bestaat die niet universeel is en is toegespitst op bepaalde sectoren, maar die wel mogelijkheden bieden, zoals de Europese wetgeving met betrekking tot een aantal giftige stoffen en de AfvalRichtlijn die hier ook van kracht is, terwijl afvalstoffen in de helft van de gevallen illegaal blijken te worden gedumpt. Bij giftige stoffen in producten zijn vaak de toeleveranciers in het geding. Hoe zit dat?
Serge Bronkhorst legt uit dat iedere staat de soevereine bevoegdheid heeft regels te stellen, of die nu voortkomen uit Europees verband of niet.
Margreet Simons persisteert dat het dan niet om het eigen territorium gaat. Bij Europese regelgeving voor producten die worden gemaakt in lagelonenlanden gaat het om regels die eigenlijk worden gesteld aan de toeleveranciers. Bedrijven moeten dan voldoen aan allerlei codes en specificaties die controleerbaar zijn.
Wolfgang Richert vertelt jarenlang met afvalwetgeving te hebben gewerkt. Daarbij is vooral de handhaving een probleem. Door extraterritoriale bemoeienis valt veel te bereiken, maar de handhaving blijft een probleem. Daarnaast speelt een rol dat er op allerlei terreinen heel weinig of nog geen wetgeving is.

De voedselveiligheidswetgeving is heel interessant voor mensen die zich bezighouden met internationaal milieubeleid of natuurbescherming. Die zaken staan op basis van het internationaal recht vaak wel op gelijke voet, maar voor voedselveiligheid is men blijkbaar meer bereid beperkende maatregelen ten behoeve van de bescherming van de eigen consumenten te nemen en die op te leggen aan de producenten ver weg dan voor het milieu. Die maatregelen zijn niet gericht op de bescherming van mensen elders.
Gerard Oonk (Landelijke India Werkgroep) begrijpt niet, kijkend naar schending van mensenrechten door een bedrijf in een andere land, waarom de Nederlandse rechter geen beroep kan doen op internationale wetgeving die Nederland zelf heeft ondertekend. Kan Nederland die wetgeving dan niet toepassen op haar onderdanen, inclusief bedrijven?
Serge Bronkhorst stelt dat zijn antwoord tamelijk theoretisch moet blijven omdat bij gebrek aan voorbeelden niet bekend is hoe een rechter in die situatie zal gaan handelen. De verwachting is echter dat als een rechter met zo'n zaak wordt geconfronteerd, onafhankelijk van of hij het Nederlandse recht of het Nigeriaanse recht moet toepassen, er in ieder geval 'General Principles of International Environmental Law' of van 'International Labor Law' een aanvullende rol kunnen spelen als er hiaten zijn in bijvoorbeeld de Nigeriaanse wetgeving. Het zou kunnen betekenen dat de rechter de Principle of Pollution - een internationaal erkend principe - van toepassing kan verklaren. Een andere stelling die wel wordt ingenomen is, dat als er internationale wetgeving bestaat in verdragen waar bijvoorbeeld Nigeria en Nederland door ondertekening bij zijn betrokken, dat

internationaal recht een rol kan spelen in zo'n rechtszaak aanvullend op het Nederlands of Nigeriaans recht.
Gerard Oonk werpt de vraag op of het nationaal recht dan boven het internationaal recht gaat. Als bijvoorbeeld Nigeria een bepaalde conventie niet heeft ondertekend, die wel heel breed is ondertekend en bijvoorbeeld geldig is als 'fundamental laborrights' waarvan de ILO verwacht dat alle leden zich daaraan houden, gaan die dan boven het nationaal recht?
Serge Bronkhorst zegt dat het idee is dat er nationaal recht van toepassing wordt verklaard door een rechter van het land waar de onrechtmatige daad zich heeft voorgedaan. Maar de vraag is of het daarbij blijft of dat aanvulling mogelijk is. Op dit moment passen nationale rechters niet zonder meer internationaal recht toe. Dat kan in sommige gevallen al wel wanneer bijvoorbeeld het buitenlandse recht indruist tegen de openbare orde van Nederland. Stel dat er een kinderpornozaak is en in het land waar dit gebeurde kinderporno niet strafbaar was. Dat druist zo in tegen de normen en waarden van Nederland dat de rechter in plaats van het betreffende buitenlandse recht het Nederlandse recht kan toepassen. Dit is gebeurd met een Thaise kinderpornozaak. Het was een van de weinige keren dat Nederland extraterritoriale wetgeving heeft gehandhaafd, namelijk Nederlandse wetgeving heeft gehandhaafd in Nederland voor wat een Nederlandse onderdaan in het buitenland heeft gedaan. Dan is die wetgeving niet meer aanvullend.
Wim van der Leeuw (ministerie van Economische Zaken) vult aan dat ook in geval van corruptie extraterritoriale wetgeving van toepassing kan zijn. Dienaangaande bestaat een internationale conventie. Dan is die wetgeving niet meer aanvullend.
Serge Bronkhorst merkt op dat het dan om strafrecht gaat. Bij civiel recht zijn uitzonderingen mogelijk. In geval van een buitenlandse multinational heeft de Nederlandse rechter op basis van het Nederlandse internationale privaatrecht de mogelijkheid te kiezen voor het recht van de eisende partij.
Menno Coen wijst erop dat naast het Internationale Strafhof ook het Hof voor de Rechten van de Mens bestaat en andere internationale gerechtelijke instanties. Is het mogelijk bij de bestaande internationale hoven een sociale raadskamer of een voor het milieu te creëren waar genoemde zaken zouden kunnen worden behandeld?
Serge Bronkhorst antwoordt dat er veel mogelijk is, maar dat dit hem het moeilijkste voorstel lijkt. Het begint altijd bij de nationale rechter.
Menno Coen vraagt of OESO geen afspraken heeft met internationale hoven?
Serge Bronkhorst antwoordt dat de burger daar niet terecht kan. Bij het Internationaal Gerechtshof kunnen alleen staten elkaar dagen en bij het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg kunnen burgers klagen tegen staten, niet tegen multinationals.
Meena Raman merkt op dat het nu alleen gaat over de bestaande mechanismen waarin veel gaten zitten en die veel problemen opleveren. Het gaat om de vraag welke mogelijkheden er zijn om de praktijken die zich in bijvoorbeeld Nigeria voordoen in de toekomst vanuit Nederland te stoppen, misschien door het huidige gat in de wetgeving te dichten met een nieuwe wet. Daarbij wijst zij op de draftlaw in Engeland waarvoor de Friends of the Earth bij het Parlement lobbyen. Dat voorbeeld biedt kansen voor meer mogelijkheden in de toekomst. Dat gebeurt niet door alleen te blijven stilstaan bij de hedendaagse slechte situatie.
Anne van Schaik beaamt dat in Engeland door Friends of the Eearth een wet is voorgesteld die is ondersteund door een aantal parlementariërs. Het gaat om verbeteringen op het gebied van transparantie, 'reporting', 'directive duties' en over de toegang tot de rechter. De bedoeling is vandaag concrete opties voor Nederland te bespreken.

De **voorzitter** verzoekt Wolfgang Richert daarop in te gaan.

Wolfgang Richert stelt dat vanochtend duidelijk is geworden waar het gat zit in de bestaande wetgeving en dat er behoefte is aan nieuwe wetgeving op een bepaald gebied. Het is van belang de situatie van Shell in Nigeria - waarbij een Nederlands bedrijf zelf, al dan niet via een dochteronderneming in het buitenland een operatie uitvoert - te onderscheiden van de situatie bijvoorbeeld in de voedselsector waar het veelal - zie de palmolie- en sojaproblematiek - gaat om Westerse bedrijven die zelden of nooit de producenten zijn. De bedrijven die de plantages in bezit hebben, zijn ook geen dochterondernemingen. De moederlandbedrijven kopen van zelfstandige ondernemingen. Echter, bedrijven als Unilever hebben wel heel erg veel macht in die sector om te sturen wat er gebeurt en daarmee is hun verantwoordelijkheid heel groot. Dan gaat het om ketenverantwoordelijkheid en aansprakelijkheid. Als Nederland vindt dat het voor een garagehouder hier 150 regels moet maken, is het niet meer dan logisch ook regels te stellen voor bedrijven als Unilever om die verantwoordelijk te stellen voor de activiteiten die namens hen elders worden uitgevoerd.

Dat leidt tot de algemene zorgplicht die bedrijven verplicht zorg te dragen voor gevolgen waarvoor zij mede verantwoordelijk zijn. Zij zijn via het stellen van regels dan verplicht te zorgen dat hun producten aan bepaalde criteria voldoen. Dan dient bekend te zijn waar producten en bestanddelen daarvan vandaan komen en is het mogelijk verplicht te stellen dat inzichtelijk is hoe het product tot stand is gekomen. Die regels zijn altijd ingekaderd binnen de rechten in de OESO-landen en kunnen niet verder gaan dan wat in redelijkheid te eisen is van een bedrijf. Dan is het wel mogelijk excessen aan te pakken, maar het zal er niet toe leiden dat alleen nog biologische landbouw is toegestaan.

Zo'n zorgplicht moet worden vastgelegd in een Nederlandse wet. In de jaren negentig is een geïntegreerde wet voor milieuregelgeving gemaakt. Hoofdstuk negen daarvan gaat over producten, maar is nog leeg. Dat hoofdstuk zou dan nu kunnen worden ingevuld.

Serge Bronkhorst lijkt het een goed voorstel omdat het daardoor mogelijk is, weliswaar op indirecte wijze, iedere productie waar ook ter wereld te beïnvloeden en in ieder geval ervoor te zorgen dat verkeerd tot stand gekomen producten in Nederland niet op de markt komen. Het is wel de vraag of andere dan milieuaspecten in die milieuwetgeving kunnen worden opgenomen. Daarvoor is waarschijnlijk nieuwe regelgeving nodig.

Wolfgang Richert antwoordt dat milieuaspecten wat betreft duurzaamheid, biodiversiteit en voedselveiligheid, inclusief externe veiligheid en schade door ongelukken, vrij breed kunnen worden meegenomen, maar voor mensenrechtenproblemen zal een ander instrument nodig zijn.

Marieke Kragten vindt het een heel interessant voorstel, maar meent dat dit dan op EU-niveau moet worden ingevoerd omdat anders Nederlandse bedrijven in een moeilijke concurrentiepositie raken.

Wolfgang Richert meent dat dit mogelijk is. Daar zal men echter zeggen dat dit minstens op OESO-niveau moet worden geregeld en daar zal men misschien weer stellen dat dit door de VN ter hand moet worden genomen. In veel gevallen is het Europese niveau wel een begaanbare weg, want de Europese wetgevers zijn heel actief. In dit geval raadt hij het af en is de noodzaak ook niet aanwezig. Het regelen op dat niveau zal net zo erg zijn voor alle Europese bedrijven ten opzichte van bijvoorbeeld Japanse bedrijven, bij het regelen via de Nederlandse wetgeving voor Nederlandse bedrijven ten opzichte van Franse bedrijven. De afwezigheid van zo'n minimale zorgplicht waardoor abjecte excessen schaamteloos zijn toegestaan, maakt een snelle invoering van de zorgplicht nodig. De weg van internationale overeenstemming daarover zal veel te lang duren. Een zorgplicht is goed voor het imago van het bedrijfsleven in elk land waar die plicht geldt.

Marieke Kragten werpt op dat het beslist nodig is de mensenrechten in die zorgplicht mee te nemen.

Wolfgang Richert is het daarmee eens.

Wim van der Leeuw meent dat men met extraterritoriale wetgeving heel zorgvuldig en precies moet zijn. Die hoort alleen toepasbaar te zijn als heel duidelijk is wat er precies van

bedrijven wordt verwacht. Een breed beginsel is daarvoor niet geschikt. Het kan bij zaken als corruptie en kinderporno omdat er dienaangaande internationaal overeengekomen normen bestaan. Bij de discussie over of de vrijwillige Richtlijnen moeten worden uitgebreid tot handelssituaties valt te constateren dat Nederland daar alleen in staat. Het zal dus niet makkelijk zijn andere landen mee te krijgen. Daarnaast is ook de uitvoerbaarheid een belangrijk aspect. Het gaat over omstandigheden in derdewereldlanden. Als er dan ook nog een wat vage norm is die voor allerlei situaties dekkend kan zijn, hoe kan een Nederlandse rechter dan toetsend optreden? Het ene bedrijf zal tegen de lamp lopen met waar een ander bedrijf mee weg komt. Het moet geen symbolische wetgeving worden.
De **voorzitter** vraagt of dit een pleidooi is voor een specifiekere regelgeving die scherper is geformuleerd.
Wim van der Leeuw antwoordt dat dit nodig zal zijn om bedrijven die gestelde normen overtreden te kunnen afrekenen. Vanmorgen ging het over zaken waarover grote overeenstemming bestaat dat die verboden moeten zijn, maar men wil veel meer van bedrijven, namelijk ook dat de milieunormen die hier gelden eveneens in Nigeria gelden. Men kan zich echter voorstellen dat mensen daar andere afwegingen maken. Hier is het minimumloon belangrijk, maar men zal toch niet willen dat in Indonesië eveneens het minimumloon van toepassing wordt. Dat is een glijdende schaal.
Anne van Schaik wijst erop dat er over lonen internationale afspraken en standaarden bestaan. Natuurlijk gaat het dan niet over het Nederlandse minimumloon. Binnen ILO zijn wel afspraken gemaakt over een leefbaar loon. Dat moet internationaal van toepassing kunnen zijn.

Nu is aan de orde wat wij kunnen doen aan de wantoestanden in Nigeria waar mensen dood gaan door de bedrijfsvoering van Shell, gezien dat de Nigeriaanse overheid niet in staat is Shell te dwingen fatsoenlijk te ondernemen. Daardoor ontstaat er een machtsvacuüm, want de Nederlandse regering doet dat ook niet en de NGO's zijn niet machtig genoeg en hebben niet de juiste middelen om dat te bereiken. Het gevolg is dat Shell daar vrij is te doen en laten wat het wil. Die situatie is veel breder in de wereld aan de orde. Daarop is een antwoord nodig. Het is een dooddoener het nu naar de EU te schuiven. Zo gebeurt er nooit iets.
Lucky Akaruese merkt op dat de verwachting van de getroffenen in Nigeria niet is dat er onmiddellijk maatregelen komen om aan de besproken wantoestanden een einde te maken, maar wel roepen zij op een proces op gang te brengen daartoe. Dat zal tijd nodig hebben, maar het is van groot belang te zoeken naar mogelijkheden om de langzame genocide door de productie die tot ernstige milieuvervuiling leidt te stoppen.
Wim van der Leeuw antwoordt dat de overheid van ondernemingen maximaal gedrag wil overeenkomend met wat men hier wil zien, maar de vraag is wat wettelijk is voor te schrijven. Er valt nog veel te bereiken met wat minder dwingende juridische maatregelen en bedrijven daarop aan te spreken, anders komt men in vruchteloze juridische gevechten terecht en minimalistisch gedrag. Bij het werken op basis van de eerder genoemde Richtlijnen verwacht hij meer potentieel omdat er dan meer ruimte bestaat om tegen bedrijven te zeggen: juridisch gezien is het bedrijf misschien niet verantwoordelijk, maar het zijn wel normen waar het bedrijfsleven zich aan heeft gecommitteerd.
De **voorzitter** vraagt waarom het niet mogelijke is het ene te doen en het andere niet te laten.
Wim van der Leeuw brengt naar voren dat het bij echte juridische normen mogelijk moet zijn tot een veroordeling te kunnen komen. Dan gaan mensen zich ingraven en op een zo minimalistisch mogelijke manier voldoen aan wat van ze wordt geëist. Eigenlijk bestaat de wens ondernemers ruimer aan te spreken. Waarom is er met behulp van Friends of the Earth nooit een klacht over Shell ingediend bij het Nationaal Contactpunt aangaande wat vanmorgen aan de orde was in Nigeria? Als die weergave klopt, is het zeker mogelijk daar aan de hand van de Richtlijnen iets mee te doen. Shell is behoorlijk beducht voor zijn imago waardoor er een goede kans bestaat daarover met Shell serieus in gesprek te gaan.

De mogelijkheden zijn nog niet uitgeput en hij is bang dat het juridiseren slechts zal leiden tot ingraven en minder resultaat zal opleveren.
Corien Jonker (Tweede-Kamerlid CDA) hoorde Anne van Schaik zeggen dat Nigeria niet in staat is om Shell te dwingen. Daar is zij het niet mee eens. Als men ziet wat Shell afstaat en moet overdragen aan de Nigeriaanse overheid om daar te kunnen en mogen functioneren, dan is het logisch allereerst naar de Nigeriaanse overheid te kijken en naar de manier waarop die in internationaal verband handelt, ook ten aanzien van de eigen bevolking. Ook zij vindt dat internationale ondernemingen een grote verantwoordelijkheid hebben waar het gaat om de gevolgen van hun productie of investeringen in het buitenland, maar daarnaast doet Nederland ook heel veel via buitenlandse zaken door onderhandelingen en kredietverstrekking. Er was afgelopen week nog een heftige discussie over waaraan Nigeria moet voldoen op het moment dat het in aanmerking zouden kunnen komen voor de kwijtschelding die in de G8 is afgesproken. Nederland was in dat verband het meest kritisch en heeft juist om deze redenen de meeste criteria gesteld.
Wolfgang Richert wijst er nogmaals op dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen Shell in Nigeria en de problematiek bij de voedselketen. Een mogelijke oplossing voor het ene probleem is niet automatisch ook een oplossing voor de andere problematiek. Ten aanzien van de corruptie in Nigeria moet ergens een politieke ethiek ontstaan om te zeggen dat vanaf een bepaalde grens niet meer op de wetgeving van die regering wordt vertrouwd. Het is te makkelijk te stellen dat de regering aldaar het moet doen.
De **voorzitter** meent dat het discussiepunt nu is dat het vastleggen via een zorgplicht contraproductief kan zijn.
Wolfgang Richert heeft het een algemene zorgplicht genoemd omdat dit een beginsel in de wet moet worden. Het betekent niet dat bij de implementatie de daadwerkelijke formulering van een nieuw wetsartikel vaag of abstract moet zijn, integendeel. Het is tamelijk makkelijk met verwijzing naar door Nederland getekende internationale verdragen een aantal minimumnormen vast te leggen. Dat neemt niet weg dat hij wel voorstander is van een algemeen beginsel, maar dat moet daaronder zo specifiek mogelijk worden ingevuld.
De **voorzitter** stelt voor naar het volgende voorstel te gaan. Dat heeft te maken met de aanvulling van de EU-Richtlijn aangaande milieuaansprakelijkheid die nog moet worden geïmplementeerd in de Nederlandse wetgeving.
Wolfgang Richert beschouwt als tweede element - na het element van de zorgplicht - van de algemene probleemanalyse die als wetgeving nog ontbreekt dat bij schade er een manier moet zijn om iemand aansprakelijk te stellen. Daar is in het Nederlands recht en in het Europees recht ook lang naar gezocht. Er zijn veel manieren gevonden om daaraan invulling te geven. De nieuwe Richtlijn Milieuaansprakelijkheid van de EU is een volgende stap. In de onderhandelingen over die Richtlijn was er ook veel debat over om dat extraterritoriaal te regelen. Daar is uiteindelijk niet voor gekozen. Die Richtlijn moet in nationale wetgeving worden vertaald. Die moet voor 1 april 2007 zijn gerealiseerd. Waarschijnlijk gaat er in de loop van het volgende jaar dienaangaande een wetsvoorstel naar de Kamer. Het is bij die nationale interpretatie mogelijk een ruimere invulling te geven aan de Richtlijn. Daarvan zijn honderden voorbeelden. Als men op zoek is om de aansprakelijkheid invulling te geven in het Nederlandse recht adviseert hij te onderzoeken of dat bij de vertaling van deze Richtlijn kan.
De **voorzitter** concludeert dat die ruimere invulling dan niet alleen voor Europa geldt, maar ook voor landen daar buiten.
Wolfgang Richert beaamt dat en voegt eraan toe dat het tevens nodig is om tegelijk de toegankelijkheid tot de rechter goed te regelen. Die twee elementen zijn complementair aan elkaar. Bedrijven krijgen een plicht om voor bepaalde dingen te zorgen via het publiek recht en daar gaat de overheid desnoods achteraan. Het gaat dan om een soort

vergunningverleningsidee in de keten van de herkomst gekoppeld aan een mogelijkheid tot aansprakelijkheidsstelling bij overtreding.
Monique de Lede (Milieudefensie) meent dat het heel belangrijk is zich niet alleen te oriënteren op het milieu, maar ook de sociale component erbij te betrekken.
Serge Bronkhorst legt uit dat de Richtlijn Milieu-aanspakelijkheid zich richt tot overheden. De overheden van de lidstaten van de EU moeten bevoegde instanties aanwijzen die verantwoordelijk zijn voor de taken die in de Richtlijn staan, conform zoals het is geregeld met de NMa, maar hier gaat het om een milieuautoriteit. Die moet controleren hoe bedrijven zich op hun grondgebied gedragen. Als er milieuvervuilende activiteiten plaatsvinden, moet die autoriteit het bedrijf daarop aanspreken en kan die eventueel herstelmaatregelen vorderen die door het bedrijf zelf moeten worden betaald. Het is dus niet de aansprakelijkheid waar het eerder over ging, namelijk dat een particulier of een NGO een bedrijf aansprakelijk kan stellen. Dat is de civiele aansprakelijkheid die geldt tussen burgers onderling. Bij de Richtlijn gaat het om een taak van de overheid en de enige taak die een particulier heeft, is die autoriteit te wijzen op bepaalde problemen. De laatste is verplicht te zeggen of zij onderzoek gaat doen. Voor de particulier of de NGO zit er verder weinig in. Toch is het een prima Richtlijn, want nu moet uniform in heel Europa iedere lidstaat zo'n autoriteit in het leven roepen die in de gaten gaat houden of bedrijven waar zij ook vandaan komen milieucorrect handelen.
Wolfgang Richert beaamt dat de Europese Richtlijn in principe niet extraterritoriaal werkt, maar niets weerhoudt Nederland ervan om een verdergaande invulling te geven aan die Richtlijn.
Margreet Simons lijkt het nogal een verschil of het om Nederlands of Europees grondgebied gaat of daarbuiten.
Corien Jonker verifieert dat er een nationale milieuautoriteit komt die kan worden aangesproken als er milieumisstanden op Nederlands grondgebied plaatsvinden en of daar dan onderzoek naar wordt gedaan. Nu is de bedoeling dat de implementatie extraterritoriaal wordt gemaakt opdat een Nederlandse NGO ook op een moment dat er in internationale wateren iets gebeurt daarvan melding kan maken bij de Nederlandse autoriteit die dan volgens haar niet bevoegd is. Nederland kan die Nederlandse autoriteit niet die bevoegdheid geven, want waar moet die dan vervolgens terecht?
Serge Bronkhorst meent eveneens dat het niet kan.
Marieke Kragten brengt naar voren dat er EU-Richtlijnen bestaan over 'traceability' en milieuaansprakelijkheid. Die gaan nu nog maar één stap terug. Die kan men uitbreiden tot de gehele keten. Misschien is het mogelijk zo het extraterritoriale aspect erin mee te nemen.
Wolfgang Richert merkt op dat het niet meer dan een transparantieplicht is. Daarover is vrij lang gedebatteerd. In het geval van calamiteiten zoals bij een nieuwe uitbraak van BSE of varkenspest moet een bedrijf desgevraagd zeggen waar de spullen vandaan komen. Het is een optie om die Richtlijn uit te breiden, maar die is nog explicieter bedoeld voor iets anders dan bij de problemen die spelen op het gebied van milieu die hier aan de orde waren. Het lijkt hem zo nog moeilijker te regelen. Dan gaat het alleen nog maar om de transparantieplicht en niet om iets als een zorgplicht of aansprakelijkheid. Hij heeft een heleboel opties gescreend en het lijkt hem met voldoende creativiteit mogelijk een procedure te vinden via de optie die hij eerder aangaf. Wellicht is het nog beter een andere weg te vinden voor dat idee. Als men van mening is dat Nederlandse bedrijven verantwoordelijk zijn voor misstanden elders, ligt de wens die aansprakelijk te stellen daarvan in het verlengde. Het is nodig een weg te vinden die daaraan recht doet.
Serge Bronkhorst zegt dat het idee is, of het nu gaat om ketenaansprakelijkheid of om situaties als in Nigeria, op een of andere manier vanuit Nederland in juridische zin invloed uit te oefenen. Dat is niet de bedoeling van de Richtlijn. Normaal gesproken is het niet de bedoeling dat een Nederlandse autoriteit die wordt opgericht onder die Richtlijn herstelmaatregelen gaat vorderen van een bedrijf dat in Nigeria opereert. Maar als dat binnen het terrein van Shell gebeurt, is het misschien een minder groot probleem.

Wellicht zou het argument dat de Nederlandse overheid via minimumeisen juridisch kan eisen dat Nederlandse bedrijven zich in het buitenland fatsoenlijk gedragen op een of andere manier hieronder kunnen worden geschoven.
De **voorzitter** meent dat in de plenaire discussie terug zal komen of men wel of niet ten principale vindt dat aansprakelijkheidsstelling vanuit Nederland moeten kunnen. Hoe dat vervolgens moet, zal nog veel stof voor gesprek opleveren.

Workshop Financiële Sector

[Milieudefensie: het verslag van deze workshop wijkt qua inhoud en stijl af van de rest van dit verslag omdat een andere notulist deze workshop heeft verslagen]

o.l.v. Paul de Clerck
(samenvattend)

Aanwezig: J.W. v. Gelder, I. v.d. Deen, C. Paqué, S. v. Bennekom, A. v. Marwijk, M. Schouten, M. Kragten, P. Chatterjee, P. de Clerck, A. Tempelmann, J. Frijns, E. Ligthart, D. Siemerink

1. Presentatie **Myrthe Verweij** (Milieudefensie): Verduurzaming financiële sector tot nu toe

Geeft in het kort de geschiedenis van de gedragscodes en het doel van het onderzoek door Greenpeace en Milieudefensie weer. Doel van het onderzoek was het constateren van verbeteringen in beleid voor palmolie en boskap sinds de instelling van vrijwillige codes in 2000. Hieruit vloeide een oproep aan de banken voor deïnvestering voort.
Criteria voor codes zijn:
- Geen kap waardevol bos, geen bosbranden
- Respecteren van nationale wetten en internationale afspraken
- Rechten van de lokale bevolking incl. consultatie, en verbieden van transmigratie

Er zijn veel verschillen gevonden in codes, bijv. m.b.t. termijnen en reikwijdte zoals uitvoering door dochterbedrijven.
Vaak is er wel beleid, maar de handhaving is slecht - policies vs. practice.
Onduidelijk of nationale regelgeving gerespecteerd wordt, m.n. in relatie tot lokale bevolking.
Sommige banken hanteren internationale regelgeving, andere slechts lokale, waardoor codes moeilijk te verduidelijken zijn.
Omgaan met de rechten van lokale bevolking op informatie - sommige banken stellen eis van 'informed consent' lokale bevolking voordat ze investeren.

Reikwijdte:
- Codes worden op verschillende soorten bedrijven toegepast, zoals oliepalmplantages, soja, houtkap, raffinaderijen, soms op een sector, soms op de hele keten, e.g. margarineproduktie.
- De investering kan gelden voor een speciale plantage of een gehele holding, alleen lokaal of voor alle projecten.
- Heeft hij betrekking op verbetering van de financiële positie of op uitbreiding activiteiten.

Als voorbeeld worden 2 casussen beschreven (P.T. Jatim en Indofood) waar vele misstanden, zoals illegale houtkap, bosbranden, conflicten over land met lokale bevolking, doorverkoop naar onbekende koper en activiteiten buiten de concessie voorkwamen.
Onderzoek door Milieudefensie heeft in het geval van Jatim verbetering beloofd door investeerder; bij Indofood nog onduidelijk of codes gehandhaafd worden.

De factoren die een rol spelen bij implementatie worden doorgenomen, zoals:
- wie is verantwoordelijk voor volgen recipiënt en wanneer wordt er ingegrepen

- hoe worden principes vertaald naar praktijk
- worden medewerkers adequaat getraind om dat te doen
- zijn er klachtenprocedures (bijv. voor Indonesië willen NGO's klachtenloket bij banken omdat jarenlang lobbyen door lokale bevolking geen succes heeft gehad)
- transparantie nodig om info over cliënt te verbeteren bijv. voor NGO's. Sommige banken zetten informatie op hun website.

Aanbevelingen:
- praktijk van operationaliseren moet verbeteren, personeel moet getraind worden
- kennisuitwisseling moet gestructureerd worden
- contracten duidelijker gesteld
- klachtenmechanisme en transparantie moeten verbeterd worden.
- verantwoordelijkheid van de banken moet beter, en overheid moet meer betrokken worden.

Een discussie volgt.

Sander van Bennekom (Novib) wil weten of corporaties deelprojecten bij verschillende banken financieren. Dit is ondoorzichtig. Ook is een rating van de banken niet voltooid, streefdatum begin 2006. Wel zijn er wat voorbeelden, e.g. ABN Amro voert actief beleid en is bezig met verbeteren van de operationalisatie; Fortis heeft geen codes, maar wel toegezegd dat hij zal gaan letten op de vier criteria. Rabobank valt in middenmoot. Sommige Amerikaanse banken zijn later met codes gekomen, maar scoren beter.
Ipe van der Deen voegt toe dat Milieudefensie een 'level playing field' wenst, vindt dat de overheid participatie moet faciliteren.

2. Presentatie J.W. van Gelder: Wettelijke mogelijkheden bij maatschappelijk onverantwoorde transacties (M.O.T.'s):

Duidt kort de betekenis van de financiële sector voor Nederland - er zijn 4 hoofdkantoren van de grootste banken, 3 van verzekeringsmaatschappijen en 2 pensioenfondsen. Daarmee heeft Nederland de hoogste dichtheid van grote financiële instellingen ter wereld.
Buiten Europa zijn ze sterk betrokken bij landbouw, mijnbouw en energieproductie en vaak werkzaam in landen met een zwakke rechtsstaat.
Om dit te illustreren geeft hij voorbeelden van expansie van sojaproductie in Brazilië, met ontbossing, verdroging, landverlies door kleine boeren en dus armoede tot gevolg. Dit gefinancierd door de drie grootste banken.
In Siberië werken grote bedrijven in de olie-industrie, die o.a. gebruik maken van corruptie en intimidatie. Ontstane oliemeren bedreigen de gezondheid en biodiversiteit, met als gevolg ontbossing en armoede.
Asian Pulp en Paper - in 10 jaar tijd van één van de grootste tot het bedrijf met de grootste schuld ($ 13,4 miljard in 2001), met pulp uit Sumatra waarvoor geen vervangende bosbouw gepleegd werd. Gefinancierd door alle mondiale banken, 3 grote Nederlandse banken verloren tientallen miljoenen. Duidelijke relatie met gebrek aan duurzaamheid.
Behalve risico's voor mens en milieu, lopen banken risico o.a. doordat concessies afgenomen kunnen worden door regeringen die wel handhaven, en imagoschade. Daarmee loopt ook de Nederlandse economie risico.

Er is wereldwijd een lichte trend naar duurzaamheid, o.a. te zien in de Equator Principles, palmoliecodes, milieucodes van Engelse en Amerikaanse banken en het Basel Capital Accord II, waarbij lagere rentes berekend worden als van geavanceerd risicobeheer sprake is.
Algemeen is er een verhoogde aandacht van de samenleving voor de financiële sector.
Een probleem hierbij vormt nog het korte termijn-denken van aandeelhouders en banken die geen milieucodes hebben.

<u>Rol van Nederland</u>
Banken voorop in duurzaamheidsbeleid maar angst voor marktverlies en aandeelhouders remmen af en kosten implementatie zijn hoog. Tijd voor politieke betrokkenheid!
Nederland zou duurzaamheid kunnen stimuleren door:
- beperking en analyse van risico's
- het omgaan met maatschappelijke belangen
- gebruik van opgebouwde expertise bij banken en nichespelers zoals ASN en triodos
- stimuleren van het debat tussen banken, NGO's en samenleving.

Nieuwe wetgeving is onnodig, nieuwe regels en verdere uitwerking van art. 22a van de wet Toezicht Kredietwezen (WtK) wel, zoals om betrokkenheid bij strafbare feiten en maatschappelijk onaanvaardbare handelingen te voorkomen. Uitwerking heeft vooral te maken met:
- inhoud - verduidelijken wat 'maatschappelijk onaanvaardbaar' inhoudt
- scope - welke financiële diensten en waar;
- implementatie - praktijk en rapportage.

Het Ministerie van Financiën zou de WtK verder moeten uitwerken en DNB, die reeds belast is met het controleren van buitenlandse activiteiten van banken, helpen verdere expertise te ontwikkelen, en innovatie en creativiteit te stimuleren.
Er moet een Meldpunt Maatschappelijk Onaanvaardbare Transacties (MMOT) komen, waar iedereen onaanvaardbare transacties kan melden, de bank gelegenheid krijgt beleid uit te leggen en DNB onderzoekt en beoordeelt.

Binnen Europa moet Nederland lobbyen voor een 'level playing field' met andere banken en de trend naar duurzaamheid bij de Nederlandse banken versterken.

Samenvatting:

- Nederland Bankenland
- Negeren van duurzaamheid bij investeringen creëert risico's.
- Trend naar duurzaamheid wereldwijd
- Nederland centrum duurzaam bankieren door:
    - Uitvoering geven aan art. 22a WtK
    - Meldpunt Maatschappelijk Onaanvaardbare Transacties op te zetten
    - De lobby binnen Europa en het debat te versterken

Er volgt een discussie.

Ariane van Marwijk (Min. van Buitenlandse Zaken) zegt dat Buitenlandse Zaken ontwikkelingslanden ondersteunt o.a. via het platform Financiële Sector. Ook is er een dialoog gaande tussen overheden en lokale banken, bijv. in Indonesië gaat de centrale bank verder dan de meeste m.b.t. het milieu.
De discussie draait vooral om wat we nodig hebben en wat kan de politiek daaraan doen. Nieuwe wetgeving is niet nodig,
Myrthe Verweij wil wel weten wat de gedachten zijn over het instellen van een MMOT.
Eric Ligthart (ministerie van Financiën) ziet transparantie als slecht haalbaar vanwege privacyreglement van de banken. Dit kan banken naar elders verdrijven, bijv. Luxemburg. Evaluatie achteraf zou wel mogelijk zijn.
Sander van Bennekom vindt daarom druk op Luxemburg een prioriteit, direct, mogelijk anoniem, of via ombudsman.
Myrthe Verweij ziet onderzoek door DNB als geruststellend voor de banken.
Wie zou moeten melden?
Ipe van der Deen ziet mogelijkheid in het koppelen aan een soort Autoriteit Financiële Markten (AFM) van de Verenigde Naties.
Jan Willem van Gelder is van mening dat financiële instellingen zelf tot handhaving zouden moeten overgaan, maar het oordeel moet bij een hogere autoriteit liggen, niet slechts bij NGO's. Hij voegt toe dat internationaal regelen ideaal zou zijn, en nationaal mogelijk niet haalbaar.
Ariane van Marwijk vindt het inzetten van de overheid voor van alles risicovol en geeft het voorbeeld van hardhout, waar NGO's en bedrijven goed samenwerken. De overheid zou dit kunnen verstoren.
Annelot Tempelmann (SOMO) haalt het debat met ABN Amro aan. Deze zeggen bang te zijn klanten te verliezen door te excelleren t.o.v. de rest van de markt. Concludeert daaruit dat er internationale aandacht nodig is voor sancties.
Dennis Siemerink (Dutch Sustainability Research) zegt dat de 'Equator Principles' goed gewerkt hebben en wil daarom de banken stimuleren om hun codes te verbeteren.
Jan Willem van Gelder zegt dat die geen rol spelen bij palmolie en nichemarkten. Zouden moeten worden uitgebreid naar een breder veld.
Johan Frijns (Banktrack) kondigt aan dat Banktrack bezig is de richtlijnen te herzien en is bang voor een verlaging als gevolg.
De conclusie uit dit alles luidt dan ook: Jaag je de banken niet weg door de overheid erop te zetten? Komende maanden zullen besteed moeten worden aan nadenken over verbetering.

Plenaire debat

De **voorzitter** stelt de personen achter de tafel voor. Daar zitten: Corien Jonker (Tweede-Kamerlid CDA), Paul de Krom (Tweede-Kamerlid VVD), Sander van Bennekom (Novib) en Anne van Schaik (Milieudefensie). In beide workshops ging het om behoorlijk complexe discussies over ingewikkelde zaken. In deze plenaire discussie zal zij proberen de grote lijnen in de gaten te houden met als kern het principe van wel of niet aansprakelijk kunnen

stellen van bedrijven die buiten onze landsgrenzen, dus extraterritoriaal, niet fatsoenlijk ondernemen. Successievelijk zal zij tevens de volgend stellingen aan de orde stellen: Nederland kan heel goed zelf regelgeving invoeren voor het aansprakelijk stellen van bedrijven voor hun activiteiten in het buitenland, om die daarna in Europa ter sprake te brengen; politici zijn onnodig bang voor de WTO en moeten gewoon beleid maken om mens en milieu te beschermen, dan zien zij vanzelf wat wel/niet strijdig is met het handelsbeleid; Nederland doet er als belangrijk bankenland goed aan een Meldpunt Maatschappelijk Onaanvaardbare Transacties in te stellen.

Zij vraagt of Corien Jonker door het gehoorde hier aan het denken is gezet en welke indruk deze bijeenkomst tot nu toe op haar heeft gemaakt.

Corien Jonker vindt het een heel boeiende bijeenkomst, want maatschappelijk ondernemen is een belangrijke aangelegenheid. Het is goed samen de grenzen van de mogelijkheden te zoeken. Wel zijn er verschillen in visie hoever de overheid kan en moet gaan om bedrijven aansprakelijk te maken door wet- en regelgeving op te leggen.

Het CDA wil zo weinig mogelijk wet- en regelgeving. Die werkt vaak bij bedrijven als een rode lap op een stier en leidt tot minimalistisch gedrag in plaats van tot de creativiteit die wenselijk is om maatschappelijk ondernemen vorm te geven.

Paul de Krom sluit zich bij die woorden aan.

De **voorzitter** legt de vraag voor hoe het mogelijk is dat wat landen voor zichzelf als ontoelaatbaar hebben verklaard, als bijvoorbeeld affakkelen, vrij wordt gelaten als bedrijven uit datzelfde land dit elders wel doen.

Paul de Krom noemt het een heel lastige vraag. Hij is met dit soort kwesties persoonlijk in aanraking gekomen toen hij in het buitenland werkte. Het principe moet zijn dat er geen dubbele standaard is, maar ieder land heeft verschillende wetgeving, verschillende omstandigheden, andere normen en waarden en ook zijn de concurrentieverhoudingen anders. Waar de grens ligt, is niet in regelgeving te vatten.

De kwestie is niet alleen principieel te benaderen, er is ook een praktische kant. In een corrupt land waar geen vrijheid van meningsuiting is, waar vrouwen worden onderdrukt, moet een bedrijf in de praktijk steeds de vraag stellen: maakt het bedrijf voor deze samenleving wel of niet een positief verschil? Het antwoord is erg afhankelijk van de lokale omstandigheden.

De **voorzitter** vraagt of dat altijd geldt of dat er ook basale grenzen zijn.

Paul de Krom wijst erop dat milieu slechts één aspect is bij duurzaamheid, want dan gaat het ook over sociale en economische aspecten. Het gaat juist om een afweging van die complexe belangen en dat is alleen mogelijk in de lokale context. Er is geen regel te verzinnen die daarbij altijd afdoende is. Het antwoord op de vraag: kan ik tegenover mijzelf verantwoorden dat ik hier blijf zitten, is afhankelijk van een veelheid aan factoren. Zelf zou hij wanneer hij in een land zat waar een competitieve positie alleen mogelijk is door kinderen van tien jaar aan het werk te zetten dat niet doen.

De **voorzitter** verifieert of hij van mening is dat de Nederlandse overheid hoe en waar dan ook zou moeten zeggen dat bepaalde zaken onacceptabel zijn.

Paul de Krom acht dat in de eerste plaats de verantwoordelijkheid van bedrijven zelf. De overheid moet die verantwoordelijkheid niet overnemen, kan dat ook niet en dat moet niemand willen.

Corien Jonker is het geheel eens met de vorige spreker. Daarnaast bestaan echter wel bepaalde kaderwetten met minimale normen en vele internationale verdragen waar Nederland zich aan heeft geconformeerd.

De **voorzitter** concludeert dat zij stelt dat die normen over hoe bedrijven elders dienen te functioneren er dus al zijn en mede door de Nederlandse overheid worden uitgedragen.

Corien Jonker antwoordt bevestigend.

Paul de Krom meent dat het duidelijk is dat bedrijven binnen die kaders moeten opereren.

De **voorzitter** brengt als volgende vraag naar voren of de overheid daarop dan kan toezien, eventueel met behulp van de rechter bij overtreding om bedrijven aansprakelijk te stellen voor schadelijke gevolgen, want anders hebben die normen weinig zin.
Paul de Krom stelt dat dit erg lastig is. Principieel is hij ertegen, maar praktisch gezien kan het ook niet omdat niet ieder land dezelfde wetgeving heeft als Nederland. Daarin moet men reëel blijven. Als iets hier niet mag dat in bijvoorbeeld Angola wel mag, wat denkt men daar dan aan te doen? Dit zijn dilemma's waar ondernemers in de praktijk mee worstelen.
De **voorzitter** vraagt of dat altijd boven de moraal gaat.
Paul de Krom antwoordt dat ondernemers worstelen met die morele aspecten.
Corien Jonker wijst erop dat bedrijven zelf al heel veel verantwoordelijkheid nemen en dat zij zelf een groot belang hechten aan het verbeteren van de omstandigheden elders voor zover dat binnen hun macht ligt. Natuurlijk kan er nog veel worden verbeterd. Ook de staatssecretaris wil dienaangaande geen wet- en regelgeving, maar juist de discussie en de mate waarin zij het onderwerp op de agenda plaatst, geeft aan dat deze regering en dit land er heel veel waarde aan hecht de waarden en normen die hier gelden uit te dragen en met de verschillende stakeholders in discussie wil gaan om te bezien hoe de situatie elders is te verbeteren.
Anne van Schaik brengt naar voren dat de regels in elk land weliswaar verschillend zijn, maar dat via de VN internationale afspraken zijn vastgelegd, zowel op het terrein van mensenrechten als op dat van arbeid en milieu. Er zijn dus internationale standaarden. Daaraan zouden bedrijven moeten voldoen. Daarvoor zijn geen nieuwe zelf bedachte regels nodig. Daarnaast is er wel extraterritoriale wetgeving op het terrein van corruptie. Waarom zou die voor andere aspecten waarover internationale afspraken bestaan niet mogelijk zijn?
Paul de Krom gelooft niet in een wereldregering die regels vaststelt. Nederland kiest er zelf voor verdragen te tekenen. Als een ander land dat niet doet, is dit de verantwoordelijkheid van dat land. Die verantwoordelijkheid is niet over te nemen. Een wereldregering met allemaal regels gaat niet werken en doet onrecht aan al die verschillen waardoor in ieder situatie aparte afwegingen nodig zijn. Dat zou een benadering zijn van 'one size fits all'. Ook doet het onrecht aan de manier waarop veel ondernemers met deze problematiek omgaan.

Hij licht met een voorbeeld in India toe dat een ondernemer daar de afweging moet maken tussen werken met veertienjarigen en zich terugtrekken waardoor de mensen daar geen werk meer hebben. Het sterk verbeteren van de arbeidsvoorwaarden daar heeft tot gevolg dat die ondernemer zich uit de markt prijst.
Sander van Bennekom merkt op dat het nodig is een onderscheid te maken tussen beginselen die internationaal aanvaard zijn en het uniform verklaren van alle Nederlandse wetgeving. Over dat laatste gaat het helemaal niet. Dat zou een ridiculisering zijn van waar het wel om gaat.

In de workshop over de financiële sector viel op dat er initiatieven zijn die banken en financiële instellingen zelf hebben genomen om hun beleid te verbeteren, maar op dit moment wordt zichtbaar dat die zich eigenlijk aan het terugtrekken zijn of bang zijn om voorop te lopen. Dan wordt het tijd om de wetgeving aan te passen. Daardoor zal ook creatief ondernemerschap worden gestimuleerd.
Corien Jonker heeft niet de ervaring dat er sprake is van terugtrekken. Zij ziet alleen maar dat genoemde instellingen, door internationale convenanten en door ethische commissies die zij zelf instellen, steeds vaker heel kritisch zijn bij waar zij hun geld in investeren en met welke partners.
Myrthe Verweij (Milieudefensie) rapporteert dat het in de workshop ging over dat veel banken zelf al aan de slag zijn gegaan met betere regels voor het zakendoen. Daarbij kwam wat betreft voorlopers en achterblijvers aan de orde dat juist maatregelen van de overheid ervoor kunnen zorgen dat het verschil minder groot wordt en de achterblijvers sneller gaan aanhaken bij de voorlopers. In dat verband is het oprichten van een Meldpunt

voor Maatschappelijk Onaanvaardbare Transacties besproken. Dat zou dan kunnen vallen onder de Wet toezicht kredietwezen.
Corien Jonker merkt op dat er al een Meldpunt voor Ongebruikelijke Transacties bestaat, waarbij het gaat om crimineel geld en het witwassen van geld. Zij kent bij gewone bedrijven het mechanisme van de morele druk die op een bepaald moment ontstaat als in een branche voorlopers steeds meer afstand nemen en die ervoor zorgt dat de achterlopers vanzelf mee gaan doen. Daarvoor acht zij geen wetgeving nodig.
Wolfgang Richert brengt naar voren dat het van belang is onderscheid te maken tussen verschillende soorten bedrijven en sectoren die zich in heel verschillende situaties kunnen bevinden. In de bankenwereld maakt men bijvoorbeeld gebruik van 'Equator principles' bij projectfinanciering. Daar is het probleem dat geld, geld is en elke bank hetzelfde soort geld kan geven. Daarbij bestaat weinig kwaliteitsverschil. Dat leidt tot de conclusie dat de concurrentie op kwaliteit vrijwel niet bestaat. Als een bank iets niet goed doet, gaan klanten naar een andere bank. Daardoor is er voor koplopers weinig ruimte voorop te blijven lopen. Datzelfde geldt voor de 'commodity'-sectoren, alles van olie tot palmolie. De producten daar zijn gedefinieerd als producten die in bulk worden verhandeld en waarbij concurrentie bijna uitsluitend op basis van de prijs plaatsvindt. Als men dan de keuze heeft te opereren in een omgeving van wetteloosheid en er voor milieu- en sociale schade geen aansprakelijkheid bestaat, heeft men de macht. Dat is niet alleen een belangrijk deel van de economische theorie, maar ook van de praktijk. Paul de Krom zegt met zijn voorbeeld uit India eigenlijk dat bedrijven in de commodity-sector heel weinig ruimte hebben om anders te opereren dan hun omgeving. Er is soms nog enige ruimte als de producten per stuk aan de consument worden verkocht. Bij palmolie is die ruimte nagenoeg nul. Dat is anders dan bij de bakker om de hoek die kan concurreren met die van een hoek verder op klantvriendelijkheid en andere producten en niet alleen op de prijs. Een voorbeeld uit een sector moet niet als exemplarisch worden voorgesteld voor alle sectoren en bedrijven.
De **voorzitter** vat samen dat de marktwerking niet altijd prikkelend werkt voor maatschappelijk verantwoord ondernemen.
Wolfgang Richert vervolgt dat het bij bijna alle situaties die vanuit zuidelijke regio's worden aangedragen, gaat om de commodity-sector.
Paul de Krom betreurt dat dit soort discussie altijd blijft steken in: we moeten meer regel- en wetgeving hebben. De paradox van wetgeving is juist dat die steeds verder uitdijt, maar steeds ineffectiever wordt, zoals met name in Nederland is vast te stellen.

De vraag die hier aan de orde moet zijn, is hoe de gestelde problemen op de meest effectieve manier kunnen worden aangepakt. Het is een foute reflex steeds weer op wet- en regelgeving terug te grijpen. In de markt is zichtbaar dat steeds meer bedrijven de 'licence to operate' heel belangrijk vinden en dat zij zich realiseren dat als zij zich te ver gaan verwijderen van de omgeving waarin het bedrijf opereert er problemen ontstaan. Niet voor niets zijn er heel veel 'corporate brand'-campagnes op tv en in de kranten.

Hij meent dat er in de financiële sector inderdaad een heel belangrijke sleutel ligt die in dit soort discussies onderbelicht blijft. Bedrijven kijken en luisteren naar aandeelhouders en analisten. Als men kijkt naar de 'Dow Jones-sustanability-index in New York, is vast te stellen dat bedrijven er alles aan doen om aan de top van die lijsten te staan. Dat is een beloningsstructuur. Zij doen dat omdat zij menen daarmee niet alleen de continuïteit van hun bedrijf op lange termijn te kunnen garanderen, maar ook omdat dit een concurrentievoordeel geeft. Dat is heel belangrijk en zou meer aandacht moeten krijgen.
De **voorzitter** werpt tegen dat dit voor sommige sectoren geldt, maar dat er ook sectoren zijn, zeker gelet op de landen waarin sommige bedrijven opereren, waarbij die mechanismen weinig van kracht zijn.
Paul de Krom meent dat het nodig is dat clubs als Milieudefensie en Greenpeace die sectoren daar dan ook op aan spreken. Die hebben daarin een hele belangrijke rol, maar dat dient wel op een verantwoordelijke manier te gebeuren.

Anne van Schaik wijst erop dat dit aanspreken op allerlei manieren indringend gebeurt, maar genoemde clubs hebben niet de macht om alle misstanden die worden geconstateerd op de agenda te krijgen en te zorgen dat betrokken bedrijven vervolgens hun gedrag veranderen. Wat te doen aan een bedrijf als Worldwood, waarvan de bedrijfsvoering door iedereen wordt afgekeurd, maar die wettelijk niet verboden is terwijl er geen regels zijn om illegale kap te stoppen?
Paul de Krom deelt die frustratie, maar de realiteit is dat de wereld niet vanuit Nederland wordt geregeerd. Hem is bekend dat als er partijen legaal hout worden ingevoerd in Europa er illegaal hout doorheen is gemengd. Dat moet dan worden bewezen en gecontroleerd. Daar ligt een praktisch probleem.
De **voorzitter** vraagt of als men van mening is dat vanuit Nederland door maatschappelijk actieve organisaties moet worden gewezen op verkeerde praktijken elders, maar er veranderd desalniettemin niets, er in laatste instantie een mogelijkheid dient te bestaan om naar de rechter te stappen.
Corien Jonker antwoord met de wedervraag: en dan? Er gebeurt al zo ontzettend veel. Er is labelling; er zijn veel Nederlandse bedrijven, als bijvoorbeeld de Hema, die alleen maar producten willen verkopen van duurzaam hout.
De **voorzitter** werpt tegen dat het niet gaat om de bedrijven die zich fatsoenlijk gedragen, maar om dat deel, hoeveel kleiner ook, dat dit niet doet en wat daar tegen is te doen als alle genoemde middelen zijn uitgeput of niet werkzaam blijken.
Corien Jonker stelt dat wanneer daartoe een wetgeving zou bestaan, het nodig is bijvoorbeeld in de haven van Rotterdam te controleren of het binnenkomende hout al dan niet illegaal is. Men moet niet denken dat alleen een verbod voldoende is voor het gewenste gedrag. Die controle is onmogelijk doordat de herkomst niet is te achterhalen. Handhaving van een dergelijke wetgeving is daarmee dus onmogelijk.
Danielle van Oijen (houtcampagne bij Milieudefensie) stelt dat het absoluut mogelijk is te achterhalen waar het hout vandaan komt. Overigens blijkt de Hema zich slechts voor helft aan het credo van duurzaamheid te houden. Bedrijven doen nog veel te weinig. Nog steeds is minstens de helft van het hout dat Europa binnenkomt illegaal gekapt. De achterblijvers sluiten zich niet vanzelf aan bij de voorlopers.
Corien Jonker wil de macht van de consument aan de orde stellen. Bedrijven zijn vaak aarzelend als het gaat om transparantie omdat zij onzeker zijn over wat dat voor hen gaat betekenen. Toch is in de non-foodsector al zichtbaar dat bedrijven, ook in de textielwereld, willen gaan labellen omdat zij het onderscheid kenbaar willen maken aan de consument. Als het lukt dat er veel meer informatie komt vanuit de ondernemers, zonder dat zij dat zou willen voorschrijven, is dat winst. Ondernemers zijn zelf al aan het zoeken naar wegen om dat te doen omdat zij niet meer generiek willen worden aangesproken op misstanden en zich daar in toenemende mate in willen onderscheiden. Dat zijn natuurlijk in eerste instantie de koplopers, maar op een bepaald moment komen de achterblijvers steeds dichterbij. Zij zou graag discussie voeren over hoe de macht van de consument inzetbaar kan zijn om misstanden te bestrijden en te voorkomen.
Judith Sargentini (Nederlands Instituut voor Zuidelijk Afrika) is er zeer voor de consument te 'empoweren', maar werpt de vraag op wat te doen met bedrijven die niet rechtstreeks aan consumenten leveren. Dat zijn in het algemeen de grote boosdoeners. Hoe kan een consument als er geen beroep mogelijk is op wetten hier die ketenverantwoordelijkheid opleggen?
Corien Jonker antwoordt dat bepaalde branches zelf de ketenverantwoordelijkheid hebben opgepakt. Vervolgens zijn er excessen die helaas vaak nodig zijn voor er wat tegen gebeurt. Het exces van bijvoorbeeld Nike heeft ertoe geleid dat in de textielbranche een enorme ketenaansprakelijkheidsontwikkeling en standaardisering heeft plaatsgevonden waar nu de hele branche in samenwerking met de detailhandel aan voldoet.
Margreet Simons brengt naar voren dat de Consumentenbond na de beslissing van de regering maatschappelijk ondernemen aan de markt over te laten zonder aparte

regelgeving in dat gat is gesprongen door consumenten informatie aan te bieden over maatschappelijk verantwoorde producten op een heel breed terrein, van voeding tot koelkasten en zo meer, op basis van producttesten. Consumentenvoorlichting is zeker een goed instrument om het bewustzijn bij consumenten te vergroten en het koopgedrag te beïnvloeden, maar het is een absoluut onvoldoende instrument. De politiek verkeert aangaand verantwoord ondernemen vaak in de naïeve veronderstelling dat het een kwestie is van kiezen tussen goed en beter. Dat zou men aan de markt kunnen over laten, maar de politiek is er om het slechte uit te bannen. Het is niet mogelijk het uitbannen van misstanden aan de consument over te laten.
De **voorzitter** vat samen dat de macht van de consument er is, maar beknot wordt doordat die met zijn koopgedrag slechte bedrijven niet altijd direct kan afstraffen en dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor echte misstanden daarom bij de overheid ligt.
Corien Jonker is van mening dat men de verantwoordelijkheid niet bij de consument moet leggen, want in eerste instantie zijn bedrijven verantwoordelijk, niet alleen voor wat zij zelf doen, maar ook voor wat er in de keten gebeurt. Naast het empoweren van de consument is het nodig de aandacht te richten op de ketenaansprakelijkheid.
De **voorzitter** vraagt wie dat moet doen.
Corien Jonker antwoordt dat de consument niet verantwoordelijk is voor de ketenaansprakelijkheid. Het is nodig met elkaar een dialoog aan te gaan over het verbeteren van de ketenaansprakelijkheid. Misschien moet men wel tevreden zijn als 90 tot 95% van de bedrijven het goed doet. Het is niet mogelijk van een Nederlands bedrijf te vragen dat het volledig tot aan de producent in India helemaal transparant heeft wat er met zijn product is gebeurd, want die transparantie is in die mate niet haalbaar.
De **voorzitter** merkt op dat er toch ook controle kan zijn op prijs en kwaliteit van producten. Waarom zou het dan niet mogelijk zijn te weten waar producten vandaan komen en hoe die worden gemaakt?
Corien Jonker antwoordt dat dit om praktische redenen niet kan. Zij meent dat het van belang is nu te bezien in hoeverre het mogelijk is meer transparantie door ondernemers tot stand te brengen. Zij kan zich goed voorstellen dat ondernemers ook last hebben van koudwatervrees. Zij hebben een commercieel belang en concurrenten en dat zijn gegevenheden waar zij niet omheen kunnen. Daarom is het nodig grenzen af te tasten en te onderzoeken hoe er meer transparantie mogelijk kan zijn ten behoeve van maatschappelijk verantwoord ondernemen, wat het CDA heel belangrijk vindt. Daarbij is het aangaan van een gezamenlijke dialoog een haalbaardere weg dan meer wet- en regelgeving die vervolgens niet is te handhaven.
Paul de Krom merkt op dat het hier lijkt alsof maatschappelijk ondernemen iets heel anders is dan een bedrijf fatsoenlijk runnen. Het is een keihard bedrijfsbelang om je huiswerk goed te doen, waar dan ook, hier en in het buitenland. Als een ondernemer dat niet doet, wordt het meest effectieve instrument dat er is van kracht, namelijk stemmen met de voeten door de consument.
De **voorzitter** werpt tegen dat dit instrument niet bij alle bedrijven kan werken.
Paul de Krom is een groot voorstander van het werk van de Consumentenbond. Men moet elke keer de afweging maken of het geloofwaardig is dat wetgeving effectiever is dan wat er al is en of de overheid de verantwoordelijkheid die primair bij bedrijven ligt, kan overnemen.
De **voorzitter** constateert dat bijna alle aanwezigen menen dat de overheid wel degelijk verantwoordelijkheid heeft te nemen in dezen omdat zij niet geloven dat bedrijven in alle gevallen voldoende hun verantwoordelijkheid nemen.
Serge Bronkhorst begrijpt de weerstand tegen juridische middelen en het geloof in marktwerking niet, met name niet omdat er voor Nederlandse bedrijven hier wel regelgeving bestaat en men dan dus niet in de uitsluitende werking van de markt gelooft.
Paul de Krom werpt tegen dat die regelgeving niet effectief is.
De **voorzitter** vraagt of de regelgeving moet worden afgeschaft.

Paul de Krom vindt dat in ieder geval de regels die niet zijn te handhaven dienen te worden afgeschaft en dat zijn er aardig wat.
Serge Bronkhorst wijst op de Richtlijn van de Europese Commissie over milieuaansprakelijkheid met betrekking tot het voorkomen en herstellen van milieuschade waar Nederland mee heeft ingestemd en die voor 2007 moet zijn geïmplementeerd. Dit is een opdracht aan de overheid om binnen Europa toe te zien op milieuvervuilende activiteiten van bedrijven. Blijkbaar wordt dit binnen Europa wel van belang geacht. Dat het elders niet zo is, lijkt hem getuigen van een weinig consequente redenering.
Paul de Krom persisteert dat het elke keer gaat om de effectiviteit.
De **voorzitter** meent dat daaraan voorafgaand de vraag moet worden gesteld: Willen wij dit?
Paul de Krom vervolgt dat de Milieu-aanspakelijkheidsRichtlijn iets regelt dat de markt niet zelf doet, namelijk het opruimen van je eigen rommel. Daar is hij voor.
De **voorzitter** vraagt of dat alleen in Europa geldt.
Paul de Krom antwoordt niet te gaan over de wetgeving in Nigeria of andere landen.
Serge Bronkhorst werpt de vraag op of er al eens grondig is onderzocht of dat niet kan en of het niet mogelijk is te zorgen dat Nederlandse ondernemers ook elders in de wereld hun rotzooi opruimen.
Paul de Krom verwijst naar het advies van de SER over maatschappelijk verantwoord ondernemen waarin nadrukkelijk staat dat men niet moet menen het allemaal via regelgeving te kunnen regelen, maar dat dit op andere manieren moet.
Sander van Bennekom corrigeert dat het SER-advies heel duidelijk was over de noodzaak van transparantie van de herkomst van producten en de traceerbaarheid. Houthandelaren weten wel degelijk waar hun hout vandaan komt.
Corien Jonker vraagt zich af op welke grond Nederland een Richtlijn kan aannemen dat milieuaansprakelijkheid in Afrika belangrijk is.
Serge Bronkhorst heeft erop willen wijzen dat hier mensen zijn die stellen dat de oplossing niet moet worden gezocht in regelgeving, maar bij marktwerking en eigen verantwoordelijkheid voor bedrijven, maar dat vinden zij blijkbaar niet als het gaat om ons eigen keukentje. Dat het moeilijk wordt om dat te regelen is pas het volgende punt. Eerst gaat het om een principieel uitgangspunt.
Corien Jonker kan alleen zeggen dat het CDA probeert daarin zo marginaal mogelijk te zijn. Nederland is wat betreft regelgeving tijden lang doorgeschoten. Nu is de trend regelgeving te schrappen in plaats van meer regels te maken.
Meena Raman is verstoord over de wending die deze discussie neemt. Het is prettig hier vanuit een makkelijke stoel vast te stellen dat de Westerse landen weinig tot niets kunnen doen tegen wantoestanden elders. Zij wil een actuele situatie aan de orde stellen.

Een farmaceutisch bedrijf verkoopt in India zonder enige restrictie een product dat hier voor kinderen onder twaalf jaar is verboden. De wet in India stelt dat bedrijven openheid van zaken moeten geven, maar de regering weet niet dat de standaard hier is dat het middel voor onder de twaalf is verboden. De Nederlandse regering zou van dat Nederlandse bedrijf dezelfde consumentenbescherming moeten eisen als die zij hier eist. Union Carbid is een soortgelijk voorbeeld. Het bedrijf wist welke risico's er waren en had hier nooit zo kunnen opereren. Dergelijke bedrijven gaan naar gebieden als India omdat de wettelijke voorschriften daar ruimte geven voor praktijken die hier onmogelijk zijn waardoor zij met meer winst kunnen produceren. Toch hoort zij de hele tijd dat het onmogelijk is dergelijke bedrijven op hun gedrag elders aan te pakken.
Paul de Krom hoort Meena Raman zeggen dat zij verwacht dat Nederland de verantwoordelijkheid van de Indiase regering overneemt.
Meena Raman repliceert dat alle regeringen verantwoordelijk zijn. Zij beluistert dat Paul de Krom zegt niet verantwoordelijk te zijn voor de handelswijze van Nederlandse bedrijven elders in de wereld.
Paul de Krom bevestigt dat de bedrijven in de eerste plaats zelf verantwoordelijk zijn voor wat zij doen.

Meena Raman stelt dat Paul de Krom verantwoordelijkheid van de Nederlandse regering als moederland van Nederlandse bedrijven voor het gedrag van die bedrijven in gastlanden afwijst en verzoekt hem daar dan voor uit te komen.
Paul de Krom blijft erbij dat het onmogelijk is de verantwoordelijkheid van de regeringen ter plaatse over te nemen en dat dit ook niet wenselijk is.
Meena Raman stelt dat in de gastlanden wel degelijk verantwoordelijkheid wordt genomen. Daar wordt op alle mogelijke manieren actie ondernomen om slechte bedrijfspraktijken van Westerse bedrijven te bestrijden, tot en met door ervoor de gevangenis in te gaan, als ook zijzelf heeft moeten meemaken in haar strijd tegen de bedrijfspraktijken van Mitsubishi Chemicals waardoor Indiase kinderen stierven, want het gaat om leven en dood. Het bedrijf doet nu hetzelfde in China. De Japanse regering is medeverantwoordelijk voor de werkwijze van dat bedrijf elders in de wereld. Waarom bestaat er in Japan geen wet die verbiedt om producten en werkwijzen die in het land zelf verboden zijn te exporteren? Waarom kan dat niet? Waarom willen Westerse landen geen verantwoordelijkheid nemen voor het gedrag van hun bedrijven in andere delen van de wereld terwijl zij dat gedrag zelf als schadelijk hebben verboden?
Paul de Krom is van mening dat bedrijven die verantwoordelijkheid zouden moeten nemen en niet horen te werken met dubbele standaarden.
Meena Raman merkt op dat zij zich daar niet aan gehouden achten. Daarvan zijn vele voorbeelden te geven.
Paul de Krom weigert als Nederlandse overheid die verantwoordelijkheid over te nemen. Als politicus verwacht hij dat bedrijven die verantwoordelijkheid nemen en natuurlijk zijn er bij wet minimale standaarden vastgelegd. Het is echter absoluut onmogelijk de verantwoordelijkheid over te nemen in landen waar regeringen zelf hun verantwoordelijkheid niet nemen om hun bevolking te beschermen en vervolgens naar het Westen wijzen waar de schuldigen zouden zitten. Dat accepteert hij niet. De regeringen daar moeten net zo goed de verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen bevolking en burgers moeten hun leiders daar op wijzen. Hij bewondert Meena Raman dat zij dat ook doet en hoopt dat er meer mensen zijn die dat doen.
Meena Raman zegt dat zij en haar lotgenoten daarmee door zullen gaan tot zij sterven aan de gevolgen daarvan.
Gerard Oonk stelt dat er geen sprake is van het overnemen van verantwoordelijkheid van de Maleisische regering. Het gaat erom dat hier tegen een Nederlands bedrijf wordt gezegd dat dergelijke praktijken onacceptabel zijn. De rechter moet uiteindelijk kunnen toetsen of het gaat om een strafbaar feit of een misdrijf. Waarom kan dat wel bij individuen en niet bij ondernemingen?
Volgens **Paul de Krom** zal de praktijk uitwijzen dat dit nauwelijks haalbaar, noch handhaafbaar of uitvoerbaar is.
Gerard Oonk stelt dat het nog nooit is geprobeerd.
Paul de Krom poneert dat hier stelselmatig wordt ontkend dat regelgeving vaak ineffectief is. Dat is de paradox waar hij eerder over sprak. Nederland en Europa zijn volgestouwd met regels en de constatering is dat die in de praktijk nauwelijks meer handhaafbaar zijn. Het is niet mogelijk iemand hier voor de rechter te slepen als zijn activiteiten die elders zijn gepleegd daar in overeenstemming zijn met de wetten.
De **voorzitter** brengt naar voren dat het de bedoeling is van deze dag dienaangaande mogelijkheden te onderzoeken.
Gerard Oonk stelt vast dat Paul de Krom het probleem op deze wijze trivialiseert.
Arianne van Marwijk (bij Buitenlandse Zaken als adviseur verantwoordelijk voor publiek-private partnerschappen) is verbaasd over het beeld dat hier oprijst. Deze regering staat begrijpelijkerwijs te boek als voorstander van een terugtredende overheid, maar tegelijkertijd is minister Van Ardenne in diezelfde regering een zeer warm pleitbezorgster van heel intensieve dialogen met bedrijven en andere partners. Het beeld dat klagers uit derde landen slechts hun eigen overheid dienen aan te spreken en dat Nederland daar niets mee van doen heeft, klopt niet. Die zwartwittekening is niet conform de praktijk en

geeft niet weer waar in ieder geval bij Buitenlandse Zaken aan wordt gewerkt, namelijk aan zeer intensieve dialogen in publiek-private partnerschappen over de hele wereld waarin juist met bedrijven wordt samengewerkt om misstanden aan de kaak te stellen en waarbij door die samenwerking een ingang ontstaat om de dialoog te starten en misstanden aan te pakken.
Paul de Krom heeft niet beweerd dat de VVD niet voor een intensieve dialoog is. Als dat zo was zou hij hier vandaag niet zitten. De VVD gaat naar al dergelijke bijeenkomsten omdat het onderwerp voor de partij heel belangrijk is. Met Greenpeace is contact over illegaal hout. Later deze middag heeft hij met honderden jonge ondernemers overleg over dit zelfde onderwerp. Ook de VVD zoekt de dialoog. Het ging over wat de overheid in Nederland kan regelen. De opmerking van Arianne van Marwijk ondersteunt slechts waar hij mee bezig is.
De **voorzitter** vraagt of ook het CDA op het standpunt staat dat de Nederlandse overheid geen verantwoordelijkheid draagt voor haar bedrijven.
Corien Jonker antwoordt dat het niet klopt dat Nederland lijdzaam toeziet hoe andere landen lak hebben aan verantwoordelijkheden die zij zouden moeten dragen voor hun burgers. Dat blijkt ook uit het buitenlandse beleid. Op het moment dat Nederland bilaterale verdragen aangaat of bijvoorbeeld kredieten verstrekt, wordt getoetst aan criteria die hier gelden en zijn dat voorwaarden waaronder transacties worden aangegaan. Los van het feit dat het onmogelijk is de soevereiniteit van een andere staat over te nemen, heeft Nederland als welvarend land op het moment dat zo'n land met Nederland een verdrag aangaat of een overeenkomst wil sluiten de macht om zaken af te dwingen en dat gebeurt zoveel mogelijk.
Lucky Akaruese is bezorgd naar aanleiding van wat hij hier hoort. De activisten in zijn land zijn op zoek naar vrienden die kunnen helpen. Bovendien is het ook voor de buitenlandse ondernemingen van belang dat buitenlandse overheden verantwoordelijkheid nemen voor het welzijn van hun burgers omdat die anders ook een bedreiging zullen vormen voor het ondernemersklimaat en de veiligheid van de werknemers van die bedrijven daar en in de rest van de wereld.
De **voorzitter** vat de laatste woorden samen als dat het ook een kwestie is van goed begrepen eigen belang van de Westerse wereld.
Paul de Krom stelt dat Lucky Akaruese de verkeerde verantwoordelijkheid overdraagt aan Nederland. Die is hij niet bereid te aanvaarden. Het land waar een bedrijf opereert is in eerste instantie zelf verantwoordelijk voor adequate wetten en regelingen die ervoor zorgdragen dat bedrijven zich wat betreft milieu en welzijn van de burgers ter plaatse fatsoenlijk moeten gedragen. Die verantwoordelijkheid kan niet worden overgenomen door een ander land. Wel is het mogelijk - en dat is wat spreker doet - bedrijven uit te dagen en aan te spreken op hun gedrag en verantwoordelijkheid in andere landen. Omdat de dialoog zo enorm belangrijk is, zit hij nu in deze zaal en door die betrokkenheid voelt spreker zich voortdurend gedreven op dergelijke momenten erbij te zijn.
Anne van Schaik brengt naar voren dat de buitenlandse gasten hier een heel emotioneel betoog hebben gehouden, maar dat zij door zo'n visie in de steek worden gelaten. Zij hebben overtuigend verteld dat er ter plekke wel degelijk wordt geprotesteerd, met gevaar voor eigen leven zelfs, en wordt gezocht naar mogelijkheden om de dialoog aan te gaan met buitenlandse investeerders. Dat zij hiervoor dan geen ondersteuning zouden vinden, baart spreekster zorgen.
Paul de Krom voelt zich zeer onterecht aangesproken. Hij heeft in de betreffende landen gewerkt en een persoonlijke bijdrage geleverd. Dat geldt niet voor de vorige spreekster die hier vanuit haar leunstoel van alles en nog wat veroordeelt. Persoonlijk accepteert hij die veroordeling niet.
Anne van Schaik weet niet wat Paul de Krom heeft gedaan. Zij spreekt hem aan in zijn hoedanigheid als lid van de Tweede Kamer.

Paul de Krom wenst niet te aanvaarden dat Anne van Schaik op een ethisch-moreel paard gaat zitten om op anderen neer te kijken die anders denken over het oplossen van de onderhavige problematiek dan zij.
Anne van Schaik heeft willen duidelijke maken dat de buitenlandse gasten een beroep doen op de Nederlandse overheid en de hier aanwezige vertegenwoordigers, omdat zij zelf slechts in beperkte mate Nederlandse bedrijven die in hun landen opereren verantwoordelijk kunnen stellen en aanpakken. Zij roepen hier op hen daarbij te helpen. Dan zegt Paul de Krom dat hij niets kan doen.
Paul de Krom kan niet anders dan herhalen wat hij al zei over de verantwoordelijkheid van de lokale regering en het aangaan van de dialoog vanuit Nederland, waar hij zelf zeer bij betrokken is.
Anne van Schaik waardeert wel degelijk dat Paul de Krom hier is en de dialoog is zeker van belang, maar niet genoeg. Er zijn hardere resultaten nodig.
Corien Jonker brengt naar voren dat Nigeria afgelopen week in de Tweede Kamer nog aan de orde was. Met de eisen die Nederland iedere keer opnieuw aan Nigeria stelt, ook via diplomatieke weg, blijft Nederland druk uitoefenen, maar wel in het bewustzijn dat het niet mogelijk is de soevereiniteit van andere landen over te nemen. Dat gebeurt bijvoorbeeld ook in China dat als handelspartner natuurlijk heel interessant is als economische groeimarkt. Het betekent niet dat er geen bewustzijn is wat betreft de manier waarop die groeiende markt en macht in China tot stand komt en ook niet dat daarover geen zorgen bestaan. Dit vergt in de komende periode een adequate reactie.
Judith Sargentini merkt op dat Nigeria toch echt een verkeerd voorbeeld is. Nederland heeft vliegtuigen verkocht aan het regiem daar, heeft die herverzekerd en dat wordt betaald met geld met Buitenlandse Zaken. Het is onacceptabel Nigeria als voorbeeld te noemen van een oplettende Nederlandse overheid.
Corien Jonker kent dit concrete voorbeeld niet.
Judith Sargentini acht dat tekenend en is verbijsterd dat een Kamerlid die dit debat aangaat daarvan niet op de hoogte is.
Corien Jonker brengt als een mogelijke verklaring naar voren dat zij pas een jaar in de Kamer zit en inderdaad nog veel te leren heeft. Juist daarom neemt zij vandaag deel aan dit debat met Milieudefensie.
De **voorzitter** stelt omdat de afgesproken sluitingstijd reeds ruim is overschreden met instemming van Judith Sargentini voor dat zij de informatie die zij over het laatste onderwerp heeft ter beschikking stelt.
Tot slot dankt de voorzitter alle gasten voor hun komst en bijdrage en de buitenlandse gasten die van zo ver kwamen in het bijzonder.